

Світлана Ломаковій

Синтаксис речення: у пошуках предмета лінгвістичного дослідження

Розглядається питання про розширення предмета й оновлення дослідницького апарата сучасних мовознавчих праць, спричинених становленням антропоцентричної парадигми лінгвістичного знання, у зв'язку з чим висловлюється думка про небезпеку втрати науковими студіями ознак власне лінгвістичного дослідження. Стверджується, що предмет мовознавчого аналізу так чи інакше має становити природа мовного знака. На прикладі комплексних багаторівневих досліджень речення (з боку їх форми, семантики й комунікативних особливостей, у тому числі з урахуванням прагматичних стратегій і тактик) показана можливість осучаснення синтаксичної теорії відповідно до наукових здобутків сьогодення.

Ключові слова: позитивізм, постмодернізм, предмет лінгвістики, мовний знак, багаторівневе дослідження речення.

Прикметним для сучасної мовознавчої науки є прагнення осмислити мовні реалії з позицій антропоцентризму, коли центральною по-статттю стає носій мови – людина як суб'єкт мовленнєвої діяльності, включеної в контекст різноманітних сфер її життя, передусім суспільного. Не залишилася осторонь тарованого науковим загалом шляху й синтаксична наука, об'єкт цікавості якої традиційно становили синтаксичні одиниці, передусім речення як одиниця комунікативна. Якщо 60-ті роки ХХ століття, явили сплеск семантичних студій речення, що заперечили пояснювальні можливості суто формального, структуралістського його опису, то кінець і початок століття ХХІ-го означилися активізацією епістемологічних і прагматичних аспектів вивчення цієї одиниці, адже когнітивістика з її цікавістю до мови як інструменту пізнання людиною навколишнього світу, а також прагматика, обернена до людини як суб'єкта мовленнєвої діяльності, набувають у цей час статусу самостійних напрямків мовознавчої науки, що вповні відповідає докорінним змінам у цивілізаційній парадигмі, у тому числі й на пострадянському просторі: ідеологія обов'язку, зобов'язання (перед колективом, суспільством, державою), що передбачає нівелювання особисті, зневажання індивідуальності, поступається місцем іншій ідеології – імперативу загальнолюдських цінностей і людини як найвищої вартості.

Зміна ідеології й руйнація колишніх культурних уявлень із необхідністю призводять до змін у суспільному знанні, передусім гуманітарному, у тому числі й у філологічних наукових рефлексіях. Суттєво змінюються уявлення про об'єкт мовознавчих досліджень. Зусилля мово-

знавців активно спрямовуються на вивчення різноманітних сфер реалізації мови й сучасних засобів мовної комунікації. Йдеться про дослідження різноманітних дискурсивних практик, різного роду дискурсів, які віддзеркалюють мовленнєву поведінку сучасного суспільства в різних його уособленнях, а то й формують її, як наприклад, віртуальний дискурс, що виник у зв'язку з поширенням інформаційних технологій, зокрема освоєнням суспільством мережі Інтернет.

Іншим стає й предмет лінгвістичних досліджень. Мовознавців приваблюють нові аспекти мовленнєвих практик, а саме текстово-дискурсивні, лінгвосоціальні, лінгвокомунікативні, привертають увагу констативні ознаки певного дискурсу, його лінгвософська сутність. Спостерігаємо також закономірне оновлення дослідницького апарата мовознавчої науки, спричиненого становленням антропоцентричної парадигми лінгвістичного знання із властивою їй системою понять і термінів – нових, раніше не застосовуваних, а також старих, пристосованих до нових об'єкта і предмета дослідження.

Аналіз сучасного наукового дискурсу засвідчує наявність в гносеологічній основі сучасного гуманітарного знання двох філософських, мисленнєвих систем, що визначають методологію досліджень різних філологічних напрямків. Одну із цих систем, яку умовно називають *аналітичною*, покладено в основу традиційного філологічного знання. У полемічному дискурсі її пов'язують із *позитивізмом* й закидають відповідність модусу обов'язку, зобов'язання, характеризують як монологічне за своєю природою знання. Сутність іншої мисленнєвої системи визначає покладена в її основу *метафізична*, або, як її ще називають, *некритична (неаналітична)* філософія, що осмислює вищі принципи пізнання, виходячи з положення про тотожність пізнання й дійсності. Ця система сприймає мовну дійсність у модусі невизначеності, припустимості, можливості, у тому числі й можливості певного смислу хай навіть у структурі однозначного й категоричного висловлювання. За своїми концептуальними ознаками цей напрям мовознавчої науки є *постмодерністським*: якщо традиційна наука об'єктивувала реальний світ, постмодерністська наука суб'єктивується, предметом дослідження стає світ безпосереднього сприйняття, що тримається на асоціативних зв'язках. У міркуваннях про два напрямки філологічної науки спостерігаємо намагання протиставити їх як позитивістський, раціоналістичний – і постмодерністський; догматичний – і орієнтований на творчу рефлексію; повсюдний, всепроникнений, що ріднить його з масовою свідомістю, – й одиничний, не спрямований на репродукування чужих думок і тез, а такий, що продукує нові концепції, ідеї, теорії [1]. Висловлюється думка про те, що саме другий шлях філологічного дослідження підтриманий сьогодні філософським знанням, яке також суттєво змі-

нилося із втратою позитивістською філософією її головних позицій. Ідеться про прийняття філософією цивілізаційної моделі розвитку суспільства, протиставлення позитивізму метафізичного способу пізнання тощо. Підкреслюється, що філологія, а отже, й мовознавство, стануть лінгвофілософськими, утверджує свої позиції «нове» лінгвістичне мислення, якому відповідає й інша мова лінгвістичних досліджень: парадоксальна, породжена думкою, а не ідеологією, усталеною методологією, яка заперечує догму й сповідає плюралістичність [2]. Загострюючи думку про принципову відмінність двох мисленневих систем, сьогодні твердять про їх змагання, про боротьбу догматизму за свої пріоритети в науковій свідомості.

Категоричність таких міркувань і пояснювана нею невідповідність низки положень дійсному стану речей є зрозумілою: утвердження нових парадигм наукового знання завжди пов'язане із завзятим запереченням попереднього. Варто згадати, якій нищівній критиці піддавали формалісти вчення логіко-граматистів і якої оцінки дістали вони самі з боку своїх наступників, у тому числі й учнів, – аж до звинувачень у суб'єктивізмі, нехтуванні діалектичними, у душі марксизму, методами пізнання, зокрема принципом єдності форми і змісту. Часова відстань – те, що дозволяє належно поцінувати внесок кожного напрямку в розвиток наукової думки, зрозуміти їх місце в поступі науки. Спокійний і виважений погляд на ситуацію, що склалася в мовознавчій науці, не звільняє разом із тим від роздумів над нею. Тим більше, що згадана ситуація породжує низку конфліктів.

Так, не можна ігнорувати той факт, що з позицій класичних мовознавчих студій праці, які оперують іншими поняттями і термінами, а саме структурно-змістовими категоріями мовленнєвої комунікації («я» у соціальному варіанті, і авторське «Я», свідомість і дискурс, ідеологія дискурсу, дискурсивні модифікації загальномовних структур, гіпертекстова організація простору, інтертекстуальність, жанрова своєрідність певного дискурсу, технології спілкування, зокрема автокомунікація й комунікація, суголосна постмодерністському комунікативному існуванню» і т. ін.) не виявляють з усією очевидністю ознак власне лінгвістичного дослідження, – передусім тому, що їх предмет безпосередньо не пов'язаний із природою мовного знака. Спостерігаємо свідому, програмну відмову від традиційного вивчення мови за її рівнями й настанову на лінгвістичні дослідження в новій системі ціннісно-поняттєвих вимірів, а саме: людина – мова – світ. Змінюється й уявлення про природу гуманітарного знання: вона «визначається особливим предметом вивчення у широкому плані, й у філології зокрема, що зумовлює спосіб його пізнання й визначає конкретні методи дослідження; якщо предмет вивчення становлять смисли, утілені в образах, пов'яза-

них із духовністю в людському житті, спосіб пізнання їх лежить скоріше в сфері інтуїтивно-чуттєвого, ніж раціонально-логічного – у сфері розуміння й інтерпретації» [3:148].

Інший конфлікт є внутрішнім для класичного мовознавства, зокрема для теорії синтаксису як розділу граматики. Річ навіть не в тім, що й досі не вповні вичерпав себе формальний синтаксис, заперечений науковою практикою минулого століття: серед досліджень молодих науковців трапляються такі, що спрямовані на ліквідування окремих «білих плям» у формально-синтаксичному описі синтаксичних одиниць. Зрозуміло, що такі наукові праці сприймаються сьогодні як маргінальні. Більш показовим є прагнення вписати синтаксичні описи в сучасну парадигму лінгвістичного знання, загальноновизнаною ознакою якого визнано антропоцентризм (запевнення в антропоцентризмі пропонувані науковому загалу опусів перетворилося сьогодні на загальне місце, топос, без чого вони не можуть вважатися такими, що відповідають науковій сучасності).

За відсутності нових ідей, що змінили б парадигму синтаксичного знання й відкрили нові обрії досліджень, цілком виправданими й суголосними сучасним уявленням про предмет лінгвістичної науки виглядають сьогодні дослідження одиниць синтаксису, у тому числі й синтаксису речення, налаштовані на подальшу розробку ідей, проголошених раніше – у другій половині й наприкінці минулого століття. Ідеться про багаторівневе дослідження речення, його комплексний аналіз з боку форми, семантики й комунікативних, ширше – функціональних особливостей, у тому числі з урахуванням прагматичних стратегій і тактик, – як вияв осучаснення синтаксичної теорії, її відповідності науковим здобуткам сьогодення. Як засвідчує практика, успіх таких досліджень забезпечений спроможністю з'ясувати, як формальні ознаки реченнєвої конструкції корелюють із її своєрідним змістом (диктумним і модусним), а також її комунікативною організацією, якій прагматичній меті задовольняє складна багаторівнева організація речення, що може розглядатися як той чи інший мовленнєвий акт.

В основі комплексних багаторівневих досліджень лежить положення про те, що розмежування різних рівнів організації речення й застосування в описі кожного понять і термінів, що відповідають природі кожного, має сенс як передумова для дослідження складної взаємодії цих рівнів, релевантної для мети комунікації, її прагматичної спрямованості [4]. Прикладом може слугувати дослідження одного різновиду складних синтаксичних конструкцій із семантикою преференції, що функціонують як висловлення із виразною прагматичною функцією: їх ілюкативна сила розпізнається адресатом мовлення як необхідність дієвого вибору на основі ціннісних орієнтирів:

Лучче бути хвостом живої собаки, чим головою дохлого лева (прислів'я);
Не кидай, не кидай мене!

Краще порсни мене по горлу ножем, та не пускай на сміх та на глум людський (М. Старицький) [5].

Зрозуміло, що початковий етап комплексного дослідження таких висловлень становить аналіз їх особливої семантики, а саме визначення релевантних ознак їх семантичної структури. Серед виявлених слід назвати альтернативність змісту, наявність оцінного компонента й мотиваційного підґрунтя для порівняльної оцінки, чим зумовлений вибір однієї з альтернатив. Важливим для розуміння природи преференційного значення виявився його зв'язок із модальністю здійснення, чим зумовлене формування в семантичній структурі преференційних висловлювань окремих суб'єктивно-модальних значень, передусім значень *бажаності, можливості, необхідності*. Було також з'ясовано, що преференційне значення може спиратися на такі семантичні відношення, як зумовленість і градація, а отже й формуватися в реченнях відповідних формальних типів.

Можна з упевненістю стверджувати: студія, що за природою обраного предмета дослідження претендує на статус мовознавчої, передбачає виявлення власне мовних механізмів утілення певної семантики в синтаксичних структурах. Так, стосовно преференційної семантики у межах згаданого дослідження було встановлено, що її репрезентують різні за типом синтаксичні конструкції української мови, зокрема певним чином організовані прості речення й окремі зі складних: прикомпаративні, зіставні, альтернативної мотивації й градаційні. Йдеться про синтаксичні конструкції, специфічна взаємодія ознак яких – формальних, формально-семантичних і власне семантичних – забезпечує їх функціонування як преференційних висловлювань.

Важливим результатом дослідження став висновок про роль контекстів (в усному мовленні – конситуацій) у репрезентації ситуацій надання переваги. Так, у ряді випадків саме контекст (конситуація), виявляючи більші, порівняно з реченням, структурні можливості у відображенні позамовної дійсності, допомагає визначити альтернативи, із яких суб'єкт преференції має обирати, виявити мотивацію віддання переваги певній із них, відобразити ситуацію вибору, а також повідомити про втілення цього вибору в життя. Це надало підстави для виокремлення особливої текстової конструкції – *преференційного контексту*.

Здійснений різнорівневий аналіз з'ясував прагматичну зумовленість змісту преференційних висловлень, що дозволило розглянути їх як специфічні мовленнєві дії. За характером комунікативного наміру (іллокуції) такі висловлення було розподілено на такі групи: 1) **репрезентативи** (констатація, заперечення, виправдання, відмова), іллокутив-

на мета яких – *повідомити* про власний вибір особи відповідно до її ціннісних орієнтирів:

Лучче быть гарною наймичкою, ніж ледачою хазийкою (Номис);

2) **директиви** (прохання, порада, пропозиція, вимога, заклик, спокуса), мета яких – *спонукати* слухача задовольнити потреби й бажання мовця (преференційне значення спирається в них на семантику оптатива):

Чекайте, мої дорогі, **замість** стільки галасу із-за паршивої газети, то **чи не краще**... закласти своє видавництво? (І. Вільде);

3) **експресиви** (докір, жалкування, жаління, осуд), комунікативною метою яких є оприлюднити *ставлення* мовця до певних реалій дійсності (такі висловлення переважно виражають негативну реакцію мовця на поведінку слухача або на свою власну поведінку, а також відображають усвідомлення того, що бажана ситуація є нездійсненою або нездійсненною):

Лучче було взяти циганку, **ніж** багачку з порожньою скринєю (І. Нечуй-Левицький)

й 4) **комісиви** (присягання), що відображають *прийняття* мовцем *зобов'язань* стосовно своїх дій у майбутньому:

Гелена. Геть від мене, люта! Неправда то! неправда! І ніколи Того не буде!
Краще розіб'юся, Упавши з вежі на каміння гостре! (Леся Українка).

Наведений приклад засвідчує можливість реалізувати антропоцентричну модель пізнання у межах синтаксичного дослідження (тобто дослідження одиниць одного з мовних рівнів, зокрема вищого, комунікативного), за умови багатоаспектності аналізу, його руху від своєрідної семантики до її можливих формальних утілень – різних за типом висловлень і, ширше мовних контекстів, що, набувають статусу певних мовленнєвих дій і реалізують ті чи інші наміри мовців. У такого роду синтаксичних працях спостерігаємо розширення предмета дослідження, коли фактичним змістом наукової розвідки стає людина і її мова у різноманітних зв'язках зі світом.

Показовим у контексті наведених міркувань є також приклад різнорівневого дослідження непрямих спонукальних висловлень [6]. Як відомо, чи не найбільшим мовознавчим досягненнями минулого століття стало усвідомлення того, що зміст речення формується завдяки специфічній взаємодії лексики й граматики. Як засвідчили лінгвістичні студії другої половини минулого століття, на межі лексичного й граматичного виникають своєрідні відтінки значень. Завдяки дії мовних засобів різної природи досягається точність і виразність у передачі певного змісту. Саме прагнення виразності висловлюваної думки спонукає мовця до пошуку нових, нестандартних, у тому числі й непрямих, мовних засобів, які найбільш відповідають його комунікативним потребам.

Показовим у цьому сенсі виявилася активізація синтаксичних розвідок, присвячених непрямим способам формування змісту речення, пошуку мовних механізмів що посилюють його ілюктивну силу. Однією із них є дослідження непрямих спонукальних висловлень, що не містять форм імператива.

Якщо в дослідженні преференційних висловлень було здійснено аналіз від своєрідної семантики до різноманітних форм її втілення відповідно до комунікативної мети й прагматичних настанов, то в дослідженні непрямого спонукування спостерігаємо зворотний хід – від аналізу специфічної організації висловлень, що не містять мовних засобів, спеціальне призначення яких – репрезентувати спонукування, до компонентного аналізу семантики спонукування у зв'язку з прагматичною доцільністю вираження цього значення в непрямий спосіб. Так, було виявлено специфічні морфолого-синтаксичні й лексико-семантичні ознаки непрямих висловлень, що уможливають їх функціонування як спонукань. Це специфічні модально-часові плани висловлення, подання змісту в питально-заперечній формі, уживання маркерів спонукальності – певних особових форм дієслова, модальних слів, перформативів, спонукань-вигуків. Важливими для формування спонукальної сили висловлення виявили себе такі чинники, як вираження позитивної або негативної оцінки висловлюваного, вказівка на авторитетне джерело поданої інформації, її авторизація.

Власне семантичний аналіз спонукування як семантичної категорії засвідчив широту, неоднорідність і варіативність його компонентного складу, відповідно до якого непряме висловлення функціонує як наказ, вимога, прохання, порада. Було встановлено, що різні вияви спонукування формуються під впливом прагматичних чинників, а саме різноманітних стратегій і тактик мовленнєвого спілкування, а саме характеру стосунків між учасниками мовленнєвої ситуації, їхнього ставлення до спонукуваної дії – зацікавленості або незацікавленості в її виконанні, офіційності або неофіційності мовленнєвого спілкування тощо. Було з'ясовано, що у формуванні спонукального значення непрямих висловлень важливу роль відіграє мотиваційний складник: інформативний зміст висловлення може супроводжуватися додатковим повідомленням зі значенням оцінки (позитивної або негативної), значущим для адресата мовлення як потенційного виконавця дії. Залежно від компонентного складу спонукування такі висловлення функціонують як докір, звинувачення, застереження, погроза, підбурювання, спокушання.

Комплексний аналіз непрямих спонукальних висловлень засвідчив, що вони задовольняють потребам носіїв мови в нестандартних способах мовленнєвої поведінки, які найбільш відповідають різноманітним комунікативним потребам. Іронія, сарказм, тонкі натяки, емоційні

сплески, органічні для непрямих спонукальних висловлень, визначають їхню роль як конструкцій, що не тільки забезпечують процес мовної комунікації, а й надають йому естетичну цінність.

Наведені приклади доводять принципову можливість реалізовувати антропоцентричну модель пізнання в межах синтаксичного дослідження (тобто дослідження одиниць одного з мовних рівнів, щоправда вищого, комунікативного) за умови багатоаспектності аналізу, його руху від своєрідної семантики до її можливих формальних утілень – різних за типом висловлень і, ширше, мовних контекстів, що, набувають статусу певних мовленнєвих дій і реалізують ті чи інші наміри мовців. У такого роду синтаксичних працях спостерігаємо розширення предмета дослідження, коли фактичним змістом наукової розвідки стає людина і її мова у різноманітних зв'язках зі світом. Роздуми над здобутками описаних комплексних досліджень спонукають до висновку про те, що предмет лінгвістичного, зокрема синтаксичного аналізу, хоча й змінюється відповідно до становлення нової парадигми гуманітарного знання, разом із тим має так чи інакше стосуватися природи мовного знака, дослідження мовних фактів із позицій граматики й семантики, аксіології і прагматики, з боку складних механізмів, що слугують відображенню в мові, передусім у її комунікативних одиницях, різноманітних зв'язків людини зі світом.

Література

1. Барт Р. Избранные работы : Семиотика. Поэтика : Пер. с франц. / Сост., общ. ред. и вступ. ст. Г. К. Косинова. / Барт Р. — М. : Прогресс, 1989 — 616 с.
2. Бойко Н. В. Конвенциональность как лингво-философская универсалия / Бойко Н. В. // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Сер. Філологія — Харків, 2002. — № 557. — С. 6—9.
3. Бойко Н. В. Міфи інтерпретації / Бойко Н. В. // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Сер. Філологія — Харків, 1999. — № 448. — С. 147—151.
4. Ломакович С. В. Місце семантико-синтаксичного аналізу в системних дослідженнях складного речення / Ломакович С. В. // Лінгвістичні дослідження : Збірник наукових праць. — Харків : ХДПУ, 2000. — Вип. 3. — С. 163—171.
5. Ткач П. Б. Місце прагматичного аналізу в дослідженні конструкцій зі значенням преференційності / Ткач П. Б. // Мова і культура : Науковий щорічний журнал. — К. : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2003. — Вип. 6. — Т. III. — Ч. 1. Лінгвокультурологічна інтерпретація тексту. — С. 39—46.

6. Мясоедова С. В. Непрямі спонукальні висловлення з дієсловами умовного способу / С. В. Мясоедова // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. — Сер. Філологія — Харків, 2002. — № 538. — С. 29—35.

Ломакович С. В.

Синтаксис предложения:

в поисках предмета лингвистического исследования

Рассматривается вопрос о расширении предмета и обновлении научного аппарата современных исследований в области языкознания, вызванных становлением антропоцентрической парадигмы лингвистического знания, в связи с чем высказывается мысль об опасности потери научными трудами признаков собственно лингвистического исследования. Утверждается, что предметом языковедческого анализа так или иначе должна выступать природа языкового знака. На примере комплексных разноуровневых исследований предложения (со стороны их формы, семантики и коммуникативных особенностей, в том числе с учетом прагматических стратегий и тактик) показана возможность осовременивания синтаксической теории в соответствии с научными достижениями сегодняшнего дня.

Ключевые слова: позитивизм, постмодернизм, предмет лингвистики, языковой знак, многоуровневое исследование предложения.

Lomakovich S. V.

**Syntax of the sentence: the determination
of the object of linguistic research**

A question about the expansion of object and the renovation of the research apparatus for the contemporary linguistic experiments, which are generated by the formation of the anthropocentric paradigm of linguistic knowledge, is examined, in connection with which speaks out opinion about the danger of the loss by the scientific works features of a strictly linguistic study. It is asserted that nature of lingual sign one way or another must be the object of linguistic analysis. Based on the example of complex multilevel studies of sentences (from the point of view of their form, semantics, pragmatic strategies and tactics) the possibility of the modernization of syntactic theory in accordance with the scientific achievements of the present is shown.

Keywords: positivism, postmodernism, the object of the linguistics, lingual sign, a multilevel sentence study.